

Recensioner

Monografier

Visioner, vägval och verkligheter.
Svenska universitet i utveckling
efter 1940

*Carl-Gustaf André*n

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2013, 281 s.

De tongivande gestalterna i svenskt akademiskt liv under efterkrigstidens massiva expansion – en Torgny Segerstedt, en Ragnar Edenman, en Philip Sandblom – gav aldrig ut några summerande memoarer av det omfattande slaget. Det kan eftervärlden beklaga. Under deras tid genomgick universitetet en av de mest genomgripande omvandlingarna i dess snart tusenåriga historia. Senare tiders rektorer, som Göran Bexell och Bo Sundqvist, publicerade däremot kort efter avslutad ämbetsstid större personliga betraktelser över den akademiska värld som de verkade i åren omkring 2000.

Carl-Gustaf Andréns bok har släktskap med de sistnämnda men hans tidsperspektiv är så mycket längre. Född 1922 skrevs han in vid Lunds universitet 1941, avlade examen 1947, disputerade 1957 och utnämndes till professor i praktisk teologi med kyrkorätt 1967. Redan i unga år röjde André ett starkt intresse för universitetets övergripande uppgifter och han beklädde successivt allt tyngre ledningsposter. Åren 1977–1980 var han Lunds universitets rektor och blev därefter universitetskansler. Efter sin pensionering har han fortsatt att verka som utredare, forskare, debattör och en synnerlig aktiv medborgare i de lärdas republik. Denne nestor inom svenskt universitetsväsende kan således blicka tillbaka på över sjuttio år i akademisk tjänst.

I sin skrift söker André spåra om det har funnits en grundläggande ideologi som har styrt förändringen av det svenska universitetet sedan 1940-talet. Insiktsfullt

påpekar han att många som i dag arbetar inom högskolevärlden är väl förtrogna med den aktuella situationen, men att långtifrån alla har en klar uppfattning om de generella principer som ligger till grund för dagens beslut och regleringar. Hans bok kan läsas som en plädering för universitetshistoriens betydelse för akademikers självförståelse.

André koncentrerar sig på sex teman och ägnar dem varsitt kapitel. Störst utrymme får utbyggnaden och styrningen av universitetet samt forskningens och utbildningens förändring. I två kortare kapitel behandlar han införandet av universitetslektorer och studenternas ökande inflytande. Mycket av framställningen kretsar kring efterkrigstidens stora utredningar (1945 års universitetsberedning, 1955 års universitetsberedning, 1963 års universitets- och högskolekommitté etcetera) och de centrala propositionerna. André understryker inledningsvis med rätta att universitetet inte är opersonliga organisationer och att det bakom besluten finns engagerade människor med verkliga övertygelser. Av den anledningen hade jag gärna sett att han låtit nyckelfigurerna träda fram i större format. Därigenom hade inte bara brytningarna mellan olika ideal kunnat åskådliggöras bättre; redogörelsen för betänkanden och utredningsförslag hade också kunnat få mer mänsklig lyster.

Om det finns en överordnad tes i Andréns bok är det att det svenska efterkrigsuniversitetet har vilat på en princip om sambandet mellan utbildning och forskning. Han spårar denna tanke tillbaka till Wilhelm von Humboldt och Berlinuniversitetets grundande i början av 1800-talet. Helt riktigt understryker han att det dröjde innan idealet upphöjdes till officiell norm. I Sverige var det först i 1916 års statuter som den fick sitt programmatiska uttryck: "universitetets

uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning.” Under 1940- och 1950-talen var det i stort sett ingen som ifrågasatte att utbildning och forskning måste utvecklas tillsammans. I takt med att expansionen sköt fart uppstod emellertid också ett annat tänkesätt. I denna modell var det inte ett krav att varje enskild vetenskaplig befattning eller institution skulle inbegripa både utbildning och forskning; det väsentliga var att det akademiska systemet som sådant gjorde det. Andrén argumenterar för att grundprincipen har varit intakt, låt vara att tolkningen och tillämpningen har skiftat. Det är en tankeväckande tes, men frågan är om inte idealet för många av dagens högskolelärare, inte minst vid mindre lärosäten, är så urvattnat att det är tveksamt om det fortfarande kan sägas vara vägledande.

Andréns bok är ett välkommet bidrag till den ännu mycket tunnsådda forskningen om det svenska efterkrigsuniversitetet. Hans tankemässiga reda, hans enastående överblick och hans förmåga att kombinera den äldre historien med den senaste utvecklingen på 2010-talet gör den mycket läsvärd. Som alla goda böcker föder den också nya frågor. Varifrån kom exempelvis de internationella impulserna till förändring? Andrén nämner Lord Robbins brittiska rapport 1963 och naturligtvis var de anglosaxiska influenserna viktiga, men särskilt under de första efterkrigsdecennierna torde kontakter med de nordiska och kontinentaleuropeiska universiteterna även ha haft betydelse. En annan fråga som väcks är vilka specifika svenska drag som går att urskilja och hur universitetet omvandlades i samklang med den neutrala, demokratiska och rationalistiska välfärdsstatens framväxt. Ytterligare ett intressant tema rör spänningen mellan vad Friedrich Schiller kallade den brödlärde och det filosofiska huvudet. I Wilhelm von Humboldts idé om universitetet var bildningsbegreppet och det fria kunskapsökandet vitalt, men under svensk efterkrigstid har olika former av yrkesutbildningar triumferat.

I dag är tjugofem procent av de statligt

anställda knutna till universitetet. Närmare hälften av varje årskull genomgår högre utbildning. Forskning framställs allt oftare som en ödesfråga för nationell konkurrens och rentav för människans fortlevnad. Att då ägna sig åt universitetets grundvalar kan inte avfärdas som akademisk självbespeglning. Med friskt sinne och klar stil visar Carl-Gustaf Andrén hur värdefullt det kan vara att frilägga de akademiska idealen och sätta dem i historisk belysning.

Johan Östling

Flattering Alliances. Scandinavia, Diplomacy and the Austrian-French Balance of Power, 1648–1740

Peter Lindström & Svante Norrhem

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2013, 263 s.

Den tidlig moderne dansk-svenske rivalisering har i tidens løb givet anledning til righoldig faghistorisk debat, og endnu mere er skrevet om kappestriden mellem de to fastlandseuropæiske stormagter, det habsburgsk dominerede tysk-romerske kejserrige og bourbon'ernes Frankrig under og efter Trediveårskrigen. Derimod er der længere imellem systematiske undersøgelser af sammenhængene mellem det store europæiske opgør og konflikterne i Skandinavien og dets indflydelse på østersøområdet politiske geografi. Denne mangel søger de to Umeå-historikere Peter Lindström og Svante Norrhem at råde bod på med nærværende undersøgelse, hvor de sætter direkte fokus på stormagternes rigt varierede metoder til at påvirke de politiske beslutningsprocesser i Danmark og Sverige med henblik på at indpasse de to nordiske rivaler i deres respektive alliancesystemer. Målet er tillige at afdække, hvilken indflydelse stormagtspåvirkningerne havde for det indre politiske liv i de to nordiske lande.

Til forskel fra traditionelle storpolitiske analyser, der især har beskæftiget sig med ”hårde” kendsgerninger som traktataftaler mellem regeringer og brugen – eller truslen

derom – af væbnet magt som hovedingredienser i staternes magtpolitik, vælger forfatterne her at koncentrere sig om stormagtsdiplomatiets brug af ”blødere” påvirkningsmidler – såsom gavegivning til eller bestikkelse af centralt placerede beslutningstagere, patronisering af indflydelsesrige familier, subsidieaftaler etc. – i forsøgene på at sikre sig de nordiske magters støtte. Med denne tilgangsvinkel graver de et spædestik dybere end sædvanligt i de udenrigspolitiske beslutningsprocesser og åbner dermed mulighed for en dybere og mere detaljeret indsigt i selve baggrunden for Danmarks og Sveriges udenrigspolitiske ageren i afgørende storpolitiske situationer. Undersøgelsen føjer på denne måde en ny dimension til vor viden om mekanismerne i det storpolitiske spil i århundredet efter Den Westfalske Fred 1648 og åbner tillige for konkret indblik i det fremspirende internationale diplomatiske virkemidler.

Undersøgelsen er overordnet lagt an som en komparativ analyse af stormagternes påvirkningsveje og -midler i henholdsvis Danmark og Sverige med tiden 1648–1740 som tidsramme. Inden for denne er tre tiår, nemlig 1650’erne, 1690’erne og 1730’erne, udvalgt til særskilt analyse. Valget af disse tidsmæssigt jævnt fordelte nedslagspunkter giver god mening i en svensk kontekst. Sverige var i 1650’erne en fremgangsrig, i 1690’erne en etableret og i 1730’erne en forhenværende stormagt. I en dansk sammenhæng virker valget derimod mere vilkårligt. På disse nedslagspunkter detailanalyseres et omfattende diplomatisk materiale og samtidige brevvekslinger, hvorpå resultaterne sættes i relation til det kendte overordnede billede. Tiårene er dog lidt af en tilsnigelse, idet det i realiteten kun er årene 1656, 1697 og 1735, der underkastes en tæt analyse, hvis resultater derefter betragtes som repræsentative for hele det omliggende tiår. Det er af overkommelighedsgrunde en forståelig fremgangsmåde; men på den anden side forlener denne lidt rigide fremgangsmåde resultaterne med nogen usikkerhed og tilfører undersøgelsen nogle blinde vinkler.

Således falder to af tidens mest indflydelsesrige danske politikere, rigshofmester Corfitz Ulfeldt og rigskansler Peder Griffenfeld, helt under undersøgelsens radar, alene fordi deres virke kronologisk falder uden for de udvalgte tiår, og man leder da også forgæves i litteraturlisten efter Steffen Heibergs og Sebastian Olden-Jørgensens biografier om dem. Når forfatterne (s. 61–62 og 162) konkluderer, at korruption, bestikkelse og gavegivning i hvert fald i 1600-tallet var langt mere udbredt i Sverige end i Danmark, kan det da godt være rigtigt; men det er svært at frigøre sig fra en mistanke om, at konklusionen måske ville være blevet en anden, hvis Ulfeldt og Griffenfeld ikke som følge af den rigide undersøgelsessystematik var gledet ud af billedet. Begge var berygtede for deres bestikkelighed, og begge blev i øvrigt af kejseren udnævnt til tyske rigsgrever, Ulfeldt i 1641 og Griffenfeld i 1674. Det skete givetvis ikke for deres blå øjnes skyld, men var udtryk for, at kejseren på dansk grund benyttede præcis de samme påvirkningsmuligheder, som undersøgelsen i så rigt mål dokumenterer blev praktiseret over for den svenske politiske elite.

Alene af den grund er det langt fra sikkert, at komparationen mellem Danmark og Sverige tegner et retvisende billede. Og usikkerheden forstærkes yderligere af, at selve kildegrundlaget er stærkt asymmetrisk. Hvor referaterne fra de svenske rigsrådsmøder er detaljerede og afspejler hvert enkelt rigsrådsmedlems holdninger, er et tilsvarende materiale stort set ikke eksisterende for Danmarks vedkommende, hvorfor de danske beslutningstageres individuelle holdninger ofte henstår i det uvisse. En komparation på et så uensartet kildegrundlag bliver derfor i bedste fald mangelfuld og lidt oplysende.

Trods disse betænkeligheder ved systematik og kildegrundlag er der dog ikke grund til at betvivle validiteten af bogens samlede konklusion (s. 215), nemlig at den regionale stormagt Sverige over lange perioder må betegnes som en klientstat med en politisk elite, der for en stor dels

vedkommende var under stormagternes inflydelse, hvorimod det i ringere grad var tilfældet i Danmark takket være enevældens stærkt centraliserede og lukkede beslutningsstruktur. Men det vidste vi strengt taget godt i forvejen.

På det overordnede plan bringer undersøgelsen derfor ikke væsentligt nyt. Afsnittet om nation-building (s. 198ff.) virker på nærværende anmelder en anelse fortænkt og påklippet. Det må vel nærmest tages som et udtryk for, at forfatterne på visse punkter forsøger at strække deres konklusioner lidt længere, end deres trods alt begrænsede empiri strengt taget kan bære. Værkets egentlige styrke ligger derimod i den konkrete påvisning af den tætte sammenhæng mellem inden- og udenrigspolitik også i tidlig moderne tid samt i den veldokumenterede påvisning af, at "blødere", men hidtil ofte oversete diplomatiske virkemidler, også på den tid spillede en væsentlig rolle for beslutningsprocesserne. Det er i sig selv en fortjenstfuld indsats, der fortjener anerkendelse og åbner lovende forskningsmæssige perspektiver.

Knud J.V. Jespersen

Social Movements, 1768–2012

Charles Tilly & Lesley J. Wood

PARADIGM PUBLISHERS, 2013, 203 s.

En septembermorgon kunde man i tidningen läsa om tre aktiva proteströrelser i Sverige: nätverket 4 september, som planerade demonstrationer mot president Obamas Sverigebesök; i Jokkmokk demonstrerade människor mot planerna på att starta malmbrytning där; och i Botkyrka samlades namnunderskrifter för att stoppa utförsäljningen av kommunala lägenheter. Tidningsnotiserna är en påminnelse om att vi lever i en tid av proteströrelser, eller sociala rörelser, också i ett globalt perspektiv. Tahirtorget i Kairo är bara det mest spektakulära exemplet.

Företeelsen är i ett historiskt perspektiv relativt ny, hävdar Charles Tilly och hans

medförfattare Lesley J. Wood i boken *Social Movements, 1768–2012*. Den publicerades första gången 2004 (då med Tilly som ensam författare) och har nu kommit i en ny, betydligt utvidgad och uppdaterad, upplaga. Tilly dog 2008 och Wood har fört analysen vidare genom att diskutera IT-teknologins och de sociala mediernas betydelse, samt infogat den arabiska våren i berättelsen. I sin helhet är det ändå Tillys bok, vilket Wood medger i förordet.

Mycket har skrivits om moderna sociala rörelser, men mindre om att de är en historisk produkt, menar Tilly. Företeelsen har en gång etablerats som en specifik politisk verksamhet, småningom blivit ett accepterat sätt för folkligt kravställande, och den kan mycket väl försvinna i framtiden. Boken har ambitionen att följa de sociala rörelserna genom historien samt spekulera om deras framtidsutsikter.

Allt började i slutet av 1700-talet. Folkliga kollektiv hade protesterat och ställt krav tidigare, men det som hände då var något nytt. I Tillys definition kännetecknas sociala rörelser av att:

- 1) de ställer krav på maktbärande genom långvariga och organiserade *kampanjer*
- 2) de använder en *repertoar* av olika metoder, som koalitioner mellan organisationer, offentliga möten, petitioner och – framför allt – gatudemonstrationer
- 3) de strävar efter att presentera sig som respektabla, enade, många och beslutsamma. (Från de engelska orden *worthiness, unity, numbers* och *commitment* har Tilly myntat akronymen WUNC.)

De sociala rörelserna skilde sig därmed från äldre protestformer som husförstörelser, våldsattacker mot myndighetspersoner, offentliga förödmjukelser eller utnyttjandet av officiella högtider för att angripa överheten. I England kom dessa äldre kampformer på kort tid att konkurreras ut. Men inte heller senare kollektiva rörelser, som strejker och politiska valkampanjer, kvalificerar sig för definitionen. Inom parentes sagt bör detta betyda att de så kallade Husbykravallerna våren 2013 har större släktskap med förmoderna rörelser,

till exempel det så kallade Södermalmsupprettet 1719 (fint beskrivet i Mats Berglunds avhandling *Massans röst* från 2009), då våldsamma skaror av män attackerade människor och byggnader.

Den sociala rörelsen som en allmänt tillgänglig form för folklig politik fick först fotfäste i England strax efter Napoleonkrigen. Efter försök att förbjuda möten och demonstrationer medgav den brittiska regeringen eftergifter. Rörelser för parlamentsreformer, arbetarrättigheter, mot slaveri, med mera, kunde nu ställa krav på myndigheterna utan alltför stora hinder. Men också konservativa försvarare av status quo började agera som sociala rörelser. På 1820-talet hade de tre typiska elementen blivit tillgängliga för alla organiserade intressen i Storbritannien. Andra länder var senare. Inte förrän vid sekelskiftet 1900 övergick de franska myndigheterna till att upprätthålla ordningen vid gatudemonstrationer i stället för att skingra folkmassorna. I dag, vid millennieskiftet, har sociala rörelser uppträtt i nästan alla länder men bara i en minoritet har de institutionaliserats och blivit allmänt tillgängliga.

Storbritannien var det land där sociala rörelser först accepterades som politisk metod, men Tilly ger Sverige och de andra nordiska länderna äran att vara seriösa konkurrenter. De påstås ha "kokat" av fullt utvecklade rörelser under större delen av 1800-talet. Detta måste vara en överdrift, åtminstone för Sveriges del. De välgörenhets- och bildningsföreningar och andra associationer som bildades i början av seklet klarar knappast Tillys definition. Och av de tre stora senare folkrörelserna var nykterhetsrörelsen och den frireligiösa rörelsen länge i första hand inriktade på individens personliga bättring, och började ställa krav på myndigheterna först under seklets sista fjärdedel.

Betydelsen av demokratiseringsreformer för framväxten av sociala rörelser ägnas en diskussion i boken. Sambandet är mer komplext än man skulle kunna tro, hävdar Tilly. En genomgång av 18 länder

visar att i tolv av dem uppträdde rörelser *innan* några demokratiska reformer genomförts. Sverige placeras bland de tolv, men det blir möjligt bara för att Tilly anser att det första steget mot demokrati togs med rösträttsreformen 1907/09. Att tvåkammarriksdagens införande inte räknas som en demokratisk reform är märkligt, särskilt med tanke på den vikt han lägger vid betydelsen av fria parlamentsval. Vissa konservativa på Riddarhuset gjorde i alla fall en annan bedömning och fruktade att reformen drivit ut landet i "demokratinas djupa gyttja".

Tilly hävdar att påverkan också gått i den andra riktningen: sociala rörelser har i sin tur drivit på politisk demokratisering. Här blir argumentationen en aning otydlig, enligt min mening. Man får en känsla av att förklaringen är ofullbordad. På vilket vis driver sociala rörelser *i sig* – märk väl, även sådana som inte ställer explicita reformkrav, utan till och med motsätter sig sådana – på demokratiseringsprocesser? Tilly menar att de aktiverar processer som breddar det politiska deltagandet, reducerar de politiska privilegierna och stärker tilliten till det politiska systemet. Förklaringen blir abstrakt och ogenomskinlig, processerna frikopplade från individerna. Vilka motiv för demokratiska reformer kan regeringar ha fått på grund av rörelser om dessa inte själva ställde sådana krav? Men Tilly har alltid förnekat att idéer eller motiv kan förklara samhällsliga förändringar. Litet motsägelsefullt blir det också när Tilly i nästa andetag diskuterar hur sociala rörelser faktiskt kan driva på *avdemokratisering* (en sådan risk erkänns för Indien, ifall hinduiska och muslimska rörelser fortsätter att vara gruppegoistiska).

Den nya kommunikationstekniken innebär både möjligheter och risker. Den spelade en stor roll under den arabiska våren i Tunisien och Egypten. En egyptisk aktivist berättade att Facebook användes för att schemalägga protesterna, Twitter för att koordinera och Youtube för att berätta för omvärlden. De nya kommunikationsmedlen gör det lättare att mobilisera

och koordinera, men riskerar att utesluta dem som ännu saknar tillgång till den nya tekniken, om den tenderar att ersätta traditionella metoder som flygbladsutdelning och personliga kontakter. I ett långt perspektiv kommer troligen skillnaderna att utjämnas men fram till dess finns risker, fruktar Tilly (och Wood, som här främst hållit i pennan), för att världen blir mer ojämlig när det gäller möjligheterna att bedriva folklig politik. Det finns också en fara för att sammanhållna rörelser ersätts av professionella entreprenörer, omgivna av mindre offervilliga som frestas att ersätta mödosamt fotarbete med knapptryckningar. De sociala rörelserna står inför både möjligheter och risker. Någon avgörande profetia om hur deras framtid kommer att se ut vägar Tilly och Wood däremot inte avge.

Börje Harnesk

Versailles. Slottet, parken, livet

Jonas Nordin

NORSTEDTS, 2013, 473 s.

När man hör Versailles nämnas kommer man lätt att tänka på den guldglimrande Galerie des Glaces (spiegelsalen), parken och den magnifika slottsanläggning som Ludvig XIV (kung Sol) utvecklade där på 1600-talet. Versailles blev solkungens franska maktcentrum med en kultur och tämjad hovadel, som efter fronden blev stilbildande i Europa under en tid då absolutismen gick på högvarv.

Nu har Jonas Nordin kommit med en bok om Versailles, vilken säger sig lyfta fram livet, slottet och parken på ett helt nytt sätt. Men allt är inte guld som glimmar. På 473 sidor får vi följa hur jaktslottet Versailles förvandlades till en glänsande barockanläggning. Den till övervägande delen kronologiska undersökningen sträcker sig fram till den franska revolutionen och täcker sålunda Versailles under absolutismens era. Tre teman dominerar; slottets byggnadshistoria, den kungliga apparaten och hovlivet samt den organisationsappa-

rat som höll Versailles igång. Dessvärre levererar inte boken det nya som den lovar. Fokus ligger mycket riktigt på Versailles och man förväntar sig därför något av en helfransk historia. Nordin deklarerar tydligt att han vill tränga bakom myterna och visa upp den värld som Versailles var under hundra år. Så är dock inte fallet. Som läsare famlar man och förvånas när svenskar dyker upp i framställningen, och mest då impressionistiskt, i marginalen. Detta är särskilt förvånande på grund av att Nordin inte signalerat något svenskt perspektiv i upplägget av boken. Vidare är berättarstilen ojämn och pretentiös. Byggnader, salar, våningar, föremål och parken, för att ge några exempel, står mer i centrum än människorna. Därmed blir det blodlöst. Personerna som dyker upp i boken lämnar mycket övrigt att önska. Det är uppenbart att Nordin inte ansträngt sig och givetvis kunde han ha grävt långt djupare i källorna gällande de svenskar som vistades vid Versailles och under perioder bodde i Frankrike. Det hade gett mer fyllighet och intressanta jämförande perspektiv i framställningen samt tillfört något nytt till forskningsfältet och givetvis gett en internationell relevans. Som det är nu blir svenskarna och Versailles tyvärr ett svart hål i framställningen. De dyker upp sporadiskt som gubbar och damer i lådan. Förmodligen hänger det samman med bokens dragning åt det konsthistoriska hållet samtidigt som något av ett beundrarperspektiv dominerar i sammanhanget. Alla oklarheter som understrukits ovan kunde enkelt ha lösts genom att författaren sagt att han ämnat skriva platsens historia, eller Versailles historia och att det svenska perspektivet (svenskar i Versailles) faktiskt är underordnat i sammanhanget. Nu får man gissa sig till att det blivit som det blivit. Boken hade tjänat på en helt annan disposition. Därmed inte sagt att Nordin borde ha lämnat Versailles åt konsthistorikerna.

Författaren säger sig ha hållit på med boken i över tio år och då hoppas man givetvis på långt mer som läsare. Att förväntningarna aldrig infrias förklaras även

av, som antytts tidigare, att det är oklart vad författaren vill med boken. Vänder sig Nordin till en kulturhistorisk publik, eller har han siktat in sig på att skriva populärhistoria i största allmänhet? Detta klagörs aldrig. Av den digra notapparaten att döma är det kanske så att boken trots allt siktar mot det akademiska fältet, och speciellt då konsthistorikerna? I alla fall, om Nordin haft ambitionen att skriva populär- eller kulturhistoria, så är boken mer ett uppslagsverk än något annat.

En allvarlig kritik måste samtidigt riktas mot hur oklokt Nordin hanterat källmaterialet. Till den övervägande delen bygger boken på tryckt franskt källmaterial och ett fåtal otryckta källor från Kungliga biblioteket (KB), vilket i sig givetvis inte är fel. Men, och här kommer vi till kärnan av problemet, en av huvudkällorna är Louis de Rouvroy, hertig av Saint-Simon. Hans memoarer och brev är välkända av forskningen och Nordin botaniserar flitigt ur detta material. Det finns mer än 40 nothänvisningar till Saint-Simon (boken innehåller totalt 540 noter). Ett par andra stickprov visar på liknande tendenser. Författaren bygger egentligen på betydligt färre källor och litteratur än vad som ges sken av i referenslistan. Lika angeläget är det att framhålla att Nordin exempelvis har en enda not till Nancy Mitfords klassiker *Solkungen - Ludvig XIV och Versailles* (Bonniers 1966), eller att W.H. Lewis, *Det lysande seklet - Ludvig XIV:s Frankrike, Kulturhistoriska skildringar* (Hökbjergs bokförlag 1955) har ratats. Listan på verk som saknas skulle kunna göras längre. Att denna aspekt överhuvudtaget nämns beror på att det handlar om verk som hade kunnat tillföra värdefulla fakta och i bästa fall bidragit till att göra Nordins bok mindre mekanisk.

Ett annat huvudbry är hur det kunnat undgå författaren att uppsöka franska, men framför allt svenska, arkiv med otryckt källmaterial. Har man haft tio år på sig, är det ett svårförklarat misstag, för det är ju i arkiven som det verkligt nya står att finna. Detta är särskilt betydelsefullt på

grund av att Nordin inte lanserar några stora teorier och därför är beroende av ett brett och kvalitativt källmaterial. Några axplock ur Riksarkivets samlingar får illustrera vad jag menar. I Riksarkivet, (Azzolino-samlingen K. 403) finns flera brev mellan Kristina och Ludvig XIV, där Kristina ingående diskuterar arkitekten Gianlorenzo Berninis planer för Louvren. Man kan bland annat läsa att planerna var bland det vackraste Kristina sett. Minst lika intressant är Ludvig XIV:s svar, att han är väldigt nöjd med förslaget, men ännu gladare över Kristinas bifall och godkännande. Allt detta är mäktigt spännande därför att det speglar hur Nordin, som i sin undersökning nämner både Louvren och Berninis betydelse, enkelt hade kunnat finna andra liknande godbitar som handlat om Frankrike och Versailles och på så sätt fört in Sverige långt mer i sin bok. Det bör även nämnas att det i Riksarkivet finns ett antal andra brev mellan Kristina och Ludvig XIV som är värda att besiktiga. Kontentan blir att man inte alltid behöver gå över än efter vatten.

Sammanfattningsvis är *Versailles. Slottet, parken, livet* en bok som saknar ett klart fokus och där det rikliga bildmaterialet bländar långt mer än texten. Vad som egentligen är nytt med Nordins bok förutom att den är skriven på svenska förstär jag överhuvudtaget inte. Om det är Sverige, eller svenskarna och Versailles, skjuter boken en bra bit över målet och blir en blek kopia i förhållande till internationella original. I den internationella litteraturen finns flera arbeten om Versailles som är långt mer läsvärda. Det kan här räcka med att nämna Tony Spawforths *Versailles - A Biography of a Palace* (St. Martin's Griffin 2010) eller Jacques Levrans *Daily Life at Versailles in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (MacMillan 1968). Det mest bekymmersamma med Nordins framställning är slutligen att det finns stora frågetecken rörande korrektheten i urvalen av källor och litteratur samt att otryckt källmaterial i princip helt har negligerats.

Peter Ullgren

Det hemlighetsfulla mötet –
publik och gycklare.
Om skräckan och lockelsen i
att se varandra

Ingrid Millbourn

CARLSSONS BOKFÖRLAG, 2012, 256 s.

Som student och doktorand i historia får man lära sig att en historisk studie ska följa en viss form. Inledningskapitlet på en uppsats eller en avhandling ska vara strikt indelat och så tydligt att undersökningens alla avsikter och metoder ska framgå. När man sedan lämnar tiden som student och – ännu mer – som doktorand bakom sig, möts man av en verklighet som gör en både irriterad och lättad. Professorer i historia är väldigt förtjusta i att strunta i de inbänkade reglerna. De böcker som skrivits av historiker med tiden som ung och osäker forskare bakom sig uppvisar därför ofta en befriande lekfull inställning till formen. Bengt Ankarloos *Att stilla herrevrede* är ett föredömligt exempel. Anders Ekströms *Dödens exempel* ett annat.

Ingrid Millbourns bok *Det hemlighetsfulla mötet* verkar vilja vara en bok av det här slaget. Som sådan är den både kreativ och spännande, men i slutändan inte helt lyckad, eftersom bokens form inte utgår från ett innovativt omstrukturerande av den konventionella historiebokens form, utan av en något förvirrande nedbantning, där vissa avgörande inslag utelämnats helt medan författarens lösa tankar emellanåt lämnats helt oredigerade. Studenten i mig, som hade kunnat bli förtjust, tycker bara att det hela är orättvist.

Millbourn vill undersöka mötet mellan publik och gycklare på cirkusar och marknader under 1800- och tidigt 1900-tal. Hon begripliggör mötet som ett uttryck för ett evigt behov av att erfara känslor. Inspiration hämtas både från Fernand Braudels föreställning om historiens orörlighet, samt från psykohistorien och känslöhistorien, och Millbourn tar i synnerhet upp de aspekter i dessa skolor som betonar det oföränderliga och tidlösa i människors känsloliv. Endast

representationerna och symbolerna förändras, medan det omedvetna som de refererar till i grunden förblir oföränderligt. Denna envetna betoning på det tidlösa kan verka onyanserad och träig, men den lanseras med ett stort mått av inlevelse och empati som, åtminstone till en början, charmar läsaren. Inledningskapitlet, även om det håller sig till den konventionella formen av teoretisk diskussion och problemformulering, rör sig ganska fritt med tvära teoretiska kast mellan allt ifrån Jean Piaget till Shirley Maclaine (!), och lekfullheten är i det här skedet bedärande.

Ju längre man läser desto tunnare blir emellertid isen under Millbourns fötter. Exempelvis känns inblandandet av Tomkins affektteori och dess utveckling i barns medvetande något onödigt och lite för övertolkande, och den teoretiska diskussionen påbörjas något för hastigt och pågår lite för länge. Millbourn har knappt hunnit förklara exakt vad det är hon ska undersöka, och vad hon menar med ”gycklare”, innan hon börjar redogöra för hur hon vill studera det. Resultatet blir att definitionen av gycklare är så vid att författaren emellanåt reproducerar dätidens uppfattning om avvikelse. En god redaktör hade också kunnat se hur den teoretiska definitionen av ämnet inte utvecklas nämnvärt trots åtskilliga sidors diskussion av forskares och artisters uppfattning av det, vilket även ger inledningskapitlet en repetitiv karaktär. Till exempel kan man läsa nästan samma förklaring av gycklarens bevekelsegrunder på sidan 13 och sidan 23, och uppdelningen mellan de tidlösa känslorna och den föränderliga form som de förmedlas i redogörs det för på både sidan 16 och 25.

Samtidigt undviks helt och hållet en diskussion av tidigare forskning i ämnet. Ur ett internationellt perspektiv finns åtskillig forskning om, till exempel, sideshows i USA eller viktoriansk cirkuskultur som hade kunnat fördjupa diskussionen här. Men den lyser med sin frånvaro, och för att vara en bok om resande är den förvånansvärt bofast. Den forskning som åberopas

dyker upp efter hand i boken och inte i något inledande forskningsläge, och utgörs huvudsakligen av teoretiska perspektiv som tar fokus från det som presenterades inledningsvis, eller av den arbetarhistoriska forskning som Millbourn är bekant med sedan tidigare. Denna passar dock inte in i ämnet och ger endast bilden av en författare som är långt ifrån det ämne som hon behärskar.

Bokens avsikt är att förstå relationen mellan publik och kringresande gycklare. Materialet som används kommer från båda parter, det vill säga dels folkminnesuppteckningar från Nordiska museet som återger minnen från cirkusar och marknader under sent 1800-tal, dels de affischer som de kringresande sällskapen använde för att göra reklam för sig själva och som Millbourn tolkar som "deras berättelser" vilka talar om hur gycklarna "föreställde sig omvärlden och vad de ville visa av sig själva för de privata". I slutändan visar sig dock dessa affischer inte ge den inblick i gycklarnas värld som Millbourn hade hoppats på, och bokens slutord innehåller få insikter som inte fanns redan i inledningskapitlet.

Den bästa läsningen står att finna i bokens längsta kapitel – "Konsternas känslor" – där redogörelser för olika artisters nummer och deras bemötande av publiken varvas med mer återhållna men därför också tilltalande teoretiska resonemang. Gycklares och cirkusfolks sätt att uppfatta sig själva som en utomstående grupp för att skydda sig mot de bofastas förakt är en intressant tes som utvecklas och fördjupas bilden av mötet mellan gycklare och publik som en situation i vilken båda tror sig vara överlägsna, den förra för att den manipulerar publiken med hjälp av en skicklighet som publiken inte besitter, och den senare för att den ser gycklaren som ett redskap i sitt sökande efter underhållning. Även en kort diskussion om hur klyftan mellan landsortsbefolkning och gycklare berodde på olika uppfattningar om betalning för olika tjänster belyser intressanta aspekter. Konflikterna som uppmärksammas är väl

värda att studeras, men då och då överbetonas dikotomin gycklare och bofasta. När Millbourn vid ett fåtal tillfällen tar upp människor i lokalsamhället som gör liknande uppträdanden hade det varit ett gott tillfälle att nyansera bilden. I min egen forskning om bygdeoriginal vid samma tid har jag stött på åtskilliga luffare och tiggare, lika lite bofasta som gycklarna, som var accepterade och integrerade i regionen.

Boken är alltså på samma gång nyskapande fri i formen och naivt enkelspårig. Den förmodade avsikten att skriva en essäistisk monografi om ett förbisett ämne lyckas bara till hälften. Dess emellanåt poetiska och inklämmande språk lider av bristfällig grammatik och haltande meningsbyggnader. Frånvaron av viktiga perspektiv och en interaktion med annan forskning i ämnet stävjar den essäistiska tonen. Om det här hade varit en doktorsavhandling hade det varit en uppfriskande lek med formen och författarens bitvisa blåögdhet inför ämnet förlätlig. Som en bok skriven av en professor är den alltför tunn, trots uppmärksammandet av ett ämne som någon borde göra rättvisa.

Peter K. Andersson

"Mig själv och mitt gods förvalta" – 1800-talskvinnor i kamp om myndighet

Britt Liljewall

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG, 2013, 240 s.

I början av 1800-talet var de flesta kvinnor omyndiga i Sverige. Alla gifta kvinnor stod under sin makes förmyndarskap och de ogifta under faderns, närmaste manliga släktings eller under en annan tillförordnad mans förmyndarskap. Endast änkorna var myndiga. Många ogifta kvinnor ansökte om myndighet under seklets förra del, en ansökan som ofta bifölls. Ansökningsförfarandet var emellertid en komplicerad procedur. År 1858 blev alla ogifta kvinnor myndiga vid 25 års ålder efter ansökan, och 1863 beslutades att alla ogifta kvinnor auto-

matiskt skulle bli myndiga vid denna ålder. Gifta kvinnor stod däremot fortfarande under den äkta makens förmyndarskap fram till 1921.

Britt Liljewall, fil.dr i historia och docent i agrarhistoria, har skrivit om hur kvinnor som ansökte om myndighet under 1800-talet agerade och bemöttes. Nio kvinnor är huvudpersoner i *"Mig själv och mitt gods förvalta"*, och Liljewall har försökt att med hjälp av kvinnornas ansökningar, mantalslängder, kyrkoböcker, flyttningslängder och testamenten rekonstruera deras liv. Hon pendlar mellan ett aktörsinriktat perspektiv och ett strukturellt, och anknyter till semantikern Hayakawas abstraktionsstege där man väljer olika utkikspunkter: närmare aktörerna eller strukturerna. Hennes övergripande fråga är: Hur använde 1800-talets kvinnor myndighetsredskapet för att forma sina liv? Underfrågorna handlar om vilka omständigheter som drev dem till att ansöka om myndighet, samt om relationerna dels mellan kvinnor och män, dels mellan olika kategorier av kvinnor. Liljewall undersöker även efternamnskicket i sin analys, samt titlarna fröken, mamsell, demoiselle, jungfru och piga och dessas förändring över tid, i syfte att ringa in de sökandes sociala hemvist.

Britt Liljewall undersöker samtliga ansökningar om myndighet som inkom till Justitierevisionen år 1800, 1825 och 1850. Mellan 1858 och 1864 sväller materialet så pass mycket att Liljewall gjort en geografisk avgränsning till Barne och Ås härad samt till Lidköping och Vänersborg i Västergötland. Efter 1865 blev myndighet norm för ogifta kvinnor, men det förekom att kvinnor ansökte om att bli omyndigförklarade. Av dessa har Liljewall tittat närmare på 18 ansökningar från 1865–1870 från ogifta kvinnor som nu ansökte om att förbli omyndiga.

Att vara myndig under 1800-talet förknippades främst med större frihet att agera i ekonomiska ärenden, exempelvis att ha hand om större penningssummor, hyra bostad, ha ansvar för sin ekonomi, driva företag och sälja fast egendom. Under tidigt

1800-tal framhävde ofta kvinnorna sin stadgade ålder, sin goda vandel, sparsamhet och arbetsamhet som skäl för sin ansökan om myndighet, och bilden av kvinnan som ödmjuk och underordnad tonar fram, i linje med tidens ideal. Kvinnans beroende av andra för att få sin ansökan positivt bedömd blir också tydlig. I de fall då det rådde oenighet i kretsen kring den sökande om ifall hon borde bli myndig, var också risken uppenbart större att ansökan avslogs. Ofta kunde män i kvinnans omgivning ha intresse i att hon förblev omyndig, exempelvis för att kunna utnyttja tillgångar som annars tillföll henne.

Kring år 1800 kom de flesta ansökningar om myndighet från kvinnor ur samhällets mer privilegierade skikt. År 1850 tycks kvinnorna ha tagit större eget ansvar för sina ansökningar, och att ansöka om myndighet verkar inte ha varit lika utmanande som femtio år tidigare. Kvinnlig självständighet och företagsamhet tycks ha blivit mer accepterat, och de argument som framfördes handlade mer om försörjningsproblem. Den förändrade näringslagstiftningen med skråtvångets avskaffande 1846 och det ökade antalet ogifta kvinnor i befolkningen har givetvis satt sina spår i ökningen av ansökningarna och framhållandet av försörjningsproblematiken.

Under 1800-talets lopp spreds myndighetsagerandet både nedåt i åldrarna, till lägre sociala grupper än de borgerliga som tidigare dominerat och till kvinnor på landsbygden. Ett genomgående drag för de kvinnor som ansökte om myndighet under nästan hela tidsperioden var att fadern inte längre var i livet. Det tyder på en starkt patriarkal norm: att ansöka om myndighet om fadern levde ansågs som ett normbrott. De som tidigt blev faderlösa var starkt överrepresenterade bland de myndighetssökande kvinnorna, en omständighet som bidrog till att kvinnan själv måste ta ansvar för sin försörjning. Efter 1850 tycks geografisk rörlighet och fattigdom ha drivit på kvinnor att ansöka om myndighet, ibland även om fadern var i livet.

Vi möter många gripande livsöden i Liljewalls bok. Maria Jönsdotter är ett av dem. Hon dömdes för barnmord på sin utom äktenskapet nyfödde son 1842, och dömdes till döden. Men hon benådades, och fick avtjäna sex års straffarbete på arbets- och korrektionsanstalten i Norrköping. Eftersom hon skött sig väl i fängelset kunde hon vid 28 års ålder återvända till föräldrahemmet i Billinge i Skåne. Där bodde också hennes tidigare födda, också oäkta dotter. År 1850, vid 32 års ålder, ansökte Maria Jönsdotter om att få bli myndig, en ansökan som tillstyrktes av kyrkoherden i socknen. Han underströk hennes numera goda vandel, flit och arbetsamhet. Maria och hennes dotter flyttade till Malmö och efter en tid gifte Maria sig, men blev då åter omyndig.

Ett särskilt intressant fall av myndighetsansökan är Anna Kajsa Pettersdotter. Hon gifte sig med hökaren Olof Andersson efter att ha fött honom två barn, vilka senare följdes av ytterligare åtta. År 1860 ansökte den gifta Anna Kajsa för att få sin man omyndigförklarad, och själv få bli hans förmyndare. Maken hade då allt oftare börjat figurera i rådhusrättens protokoll på grund av fylleri, slagsmål och misshandel. Hennes ovanliga ansökan beviljades inte till en början, men Anna Kajsa gav sig inte, och efter mycket processande lyckades hon först med att få sin make omyndigförklarad och slutligen själv bli hans förmyndare 1866. För att komma dithän genomdrev hon också en skilsmässa. Eftersom hennes status som gift kvinna ansågs som ett hinder för henne att bli myndig och förmyndare, så visade det sig att positionen som fränskild gjorde detta lättare.

"*Mig själv och mitt gods förvalta*" lyfter fram enskilda kvinnor, deras utsatthet och handlingskraft, men också förhandlingsutrymmet mellan dem och ett regelverk upprättat av män. Myndighet var en angelägen fråga för kvinnorna och efterhand fick de allt större möjlighet att agera som självständiga individer. Liljewalls resultat ifrågasätter därför en del tidigare forskning som snarare framhävt mäns ekonomiska

behov som drivkraft i utvecklingen mot myndighet för ogifta kvinnor. I själva verket var det i hög grad en emancipationsfråga.

Eva Helen Ulvros

Postwall German Cinema. History, Film History, and Cinephilia

Mattias Frey

BERGHAN BOOKS, 2013, 206 s.

Siden genforeningen har Tyskland oplevet et kunstnerisk og kommercielt boom for spillefilm om landets problematiske færd gennem det 20. århundrede. Disse film og deres forhold til historien analyserer Mattias Frey i sin nye bog, der er en bearbejdet udgave af hans ph.d.-afhandling fra 2008. Den succesfulde bølge af historiske film er blevet kritiseret for at håndtere historien med en naiv historicisme. Til de tyske filmkritikers fortrydelse har filmskaberne prioriteret realisme og autenticitet over politisk engagement og moralsk stillingtagen. Herved adskiller bølgen sig fra efterkrigstidens Junger Deutscher Film anført af Rainer Werner Fassbinder, Werner Herzog og Alexander Kluge, der med filmiske virkemidler søgte at bevidstgøre publikum om, at de var vidne til en fortolket fortid med politisk relevans for deres samtid. Det er denne historicisme-kritik, som Frey i fem kortere kapitler problematiserer gennem analyser af nyere tyske historiske films inddragelse af filmhistorien, når fortiden forsøges genskabt.

Første kapitel behandler Sönke Wortmanns fodboldfilm fra 2003, *Das Wunder von Bern*, om den vesttyske triumf ved fodbold-VM i 1954. Frey demonstrerer, hvordan Wortmanns film om det undertippede vesttyske hold, der rejste sig fra ruinerne og slog Ungarn 3-2 i finalen, deler sin opbyggelige morale om en tysk tilbagevenden til normal anstændighed med 1950'ernes Heimat-film. Desuden påviser Frey, hvordan plottet i filmen har slående ligheder med plottet i nazi-filmen *Das*

große Spiel (Robert Adolf Stemmle 1942), hvorimod filmens inddragelse af VM-sejren adskiller sig radikalt fra Fassbinders skildring af samme hændelse i klassikeren *Die Ehe der Maria Braun* (1979). Hos Fassbinder væves VM-sejren ind i en fortælling om kontinuitet fra Hitler til SPD-kansleren Helmut Schmidt. Hos Wortmann genoplives 1950'ernes hjemstavnsfortælling om uskyld og økonomisk fremgang derimod som et korrektiv til Fassbinder og '68-generationens fortolkning af 'miraklet i Bern'.

I det andet kapitel er terroristorganisationen RAF og dens portrættering i *Baader* (Christopher Roth 2002) i centrum. Kritikerne begræd filmens talrige historiske 'fejl', men som Frey overbevisende argumenterer for, indtager filmen netop en liberal holdning til fakta og kronologi for at understrege RAF's status som popfænomen. Virkelighedens RAF-hovedpersoner var ivrige filmfans, og flere havde erfaring med skuespil og filmindspejling. Terroristerne forstod at 'performe', hvilket forklarer filmens sammensmeltning af virkelighed og filmdrømme. *Baader* citerer frit fra den del af filmhistorien, som RAF-medlemmerne selv havde set: spaghetti-westerns, Melvilles banditfilm og amerikanske gangsters. Fordi *Baader* fremhæver RAF's pophistoriske genealogi, konkluderer Frey, at filmen faktisk yder terrorgruppens historie mere retfærdighed end rækken af traditionelle realistiske og 'autentiske' film om samme tema.

Tredje kapitel sætter fokus på et vendepunkt i den genforenede Tyskland. I 1998 blev Helmut Kohl efter 16 år ved magten afløst af en rød-grøn alliance med rødde i '68. Få måneder senere havde thrilleren 23 (Hans-Christian Schmid 1999) om den vesttyske hacker Karl Koch premiere og blev af mange kritikere betegnet som et nybrud i tysk film. Frey betragter filmen som et ambivalent opgør med både 1980'ernes selvtilstrækkelige Generation Golf og 68'erne, som nu indtog den øverste plads i magtspyramiden. Filmens hovedperson ser konspirationer overalt, hvilket Frey hævder netop er en naturlig reaktion,

når utopierne har spillet fallit og individets betydning er udtømt. Når de politiske forskelle er vasket ud og følelsen af afmagt sat ind, tilbyder paranoiaen et forsvar mod meningsløsheden. I dette kapitel spiller den analyserede films interaktion med filmhistorien en mindre rolle. Derimod gør Frey en større dyd ud af at fremhæve 23's rolle som et historiografisk vendepunkt i opgøret med de to foregående årtiers politik.

Temaet i det fjerde kapitel er de såkaldte DDR-nostalgifilm, af hvilke Frey giver mest opmærksomhed til *Good Bye, Lenin!* (Wolfgang Becker 2003). Filmen om en østtysk søn, der i 1990 forsøger at opbygge en illusorisk normalitet omkring sin alvorligt syge og regimetro mor, var en enorm publikumssucces. Frey demonstrerer, hvordan filmen er et righoldigt arkiv af intertextuelle referencer til filmhistorien. Locations, kameraindstillinger, karakterer og sågar hele scener alluderer til film af Billy Wilder, Pedro Almodóvar, François Truffaut, Stanley Kubrick med flere. Denne legesyge tilgang til et alvorligt tema blev mødt med skepsis af de tyske filmkritikere. Den internationale akademiske litteratur har derimod hovedsageligt hyldet filmens selvrefleksion som et modstykke til den vesttyske dominans efter genforeningen. I denne diskussion placerer Frey sig entydigt blandt kritikerne, der mener, at refleksivitet ikke er ensbetydende med progressivitet, og at den legende omgang med filmhistorien og det tidligere DDR's materielle kultur i virkeligheden er et tegn på, at Becker ikke har noget nyt at bidrage med.

I det sidste analytiske kapitel analyseres Oskar Roehlers selvbiografiske film *Die Unberührbare* (2000). Filmen følger Roehlers mor, den vesttyske forfatter Gisela Elsner, som i 1960'erne opnåede en vis berømmelse med en politisk-satirisk roman. Siden forsvandt hun ind i glemslen og begik selvmord kort efter murens fald. Tydeligt inspireret af Fassbinders selvdestruktive diva i *Die Sehnsucht der Veronika Voss* (1982) fremstiller instruktøren sin mor med sort-hvid noir-æstetik, som et fortidslevn fra 1968, der traumatiseres af

østtyskernes begejstring over murens fald. Filmen følger hendes sidste dage, hvor hun bitter og hjælpeløs farer gennem det nu grænseløse Tyskland. Frey dissekerer den fragmentariske geografiske fremstilling og konkluderer, at hovedpersonen lider af en særlig form for nostalgi: Hun ønsker, at DDR fortsat eksisterede, fordi hun aldrig har erkendt DDR's repressive side. Som forfatteren pointerer, forekommer denne subjektposition sjældent i tyske historiske film. På trods af at mange politikere og intellektuelle i vesten reagerede med skepsis på tanken om et genforenet Tyskland, indtager de fleste tyske film om emnet et uskyldigt coming-of-age perspektiv.

I et kort afsluttende kapitel understreger Frey, at historicisme-kritikken er forfejlet, idet tysk film i dag omfatter en bred skare af genrer, stilarter og attituder, der står i en kompleks relation til fortiden og filmhistorien. Selvom Freys bog er opbygget omkring nærstudier af fem historiske film, formår han at belægge den bredere påstand i analyserne ved hjælp af sin nærmest encyklopædiske filmhistoriske viden om genrer, stjerner, instruktører og filmiske virkemidler. Udvalgskriterierne diskuteres aldrig, men forekommer motiveret af ønsket om at indfange temaer fra hele efterkrigstiden. Den bredt opslåede titel til trods udgør bogen dog ingen syntese om tysk film efter murens fald. Men for historikere med interesse for, hvordan film kan problematisere en historisk tid ved at inddrage filmhistorien, er den et uomgængeligt bidrag.

Sune Bechmann Pedersen

Avhandlingar

Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt

Johan Stenfeldt

AGERINGS BOKFÖRLAG, 2013, 427 s.

Ett dilemma är ett val mellan två dåliga alternativ, ett trilemma mellan tre. Detta är utgångspunkten för Johan Stenfeldts doktorsavhandling. De tre ideologiska alternativen som han behandlar är fascism/nazism, socialism/kommunism och liberal demokrati, vilka alla förekommer i en utopisk och i en dystopisk version, den utopiska oftast i anhängarnas självsyn, den dystopiska oftast i motståndarnas niddbilder, men i efterklokhetens ljus till betydande del också bland besvikna och självrannsakande anhängare. Den liberala demokratins dystopi är den liberala kapitalismen och imperialismen.

Stenfeldt undersöker den svenska idédebatten efter 1945 kring de tre utopierna/dystopierna. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt kan verka paradoxal mot bakgrund av en utbredd svensk självförståelse av att utgöra en genuin demokrati, rentav ett modelland. Paradoxens lösning är naturligtvis att jämförelsen med totalitär ondska förstärker självförståelsen genom kontrastteckning.

Avhandlingen är tilltalande bred i sin uppläggning med ett inte mindre tilltalande långt historiskt perspektiv. Den svenska debatten i huvudsakligen dagspress och tidskrifter undersöks i rik detalj och empirin relateras kontinuerligt och mycket pedagogiskt till den teoretiska ramen. Den teoretiska inspirationen är inte minst hämtad från Tyskland med Hans-Georg Gadamer's begreppsfilosofiska utläggning kring gapet mellan erfarenheter och förväntningar som en viktig referenspunkt.

Den teoretiska ramen är avhandlingens intressantaste del, varmed inte är sagt att

empirin kring den svenska debatten är ointressant, men det är i betydande delar fråga om en redogörelse för i princip redan kända fakta som varit föremål för omfattande allmän och akademisk diskussion under det senaste dryga halvsekle. Det originella är empirins koppling till ett intressant teoretiskt resonemang.

Originellt innebär emellertid inte invändningsfritt utan snarare en stimulans för ytterligare reflektion och debatt. Hit hör dystopibegreppet, särskilt begreppet dystopins seger som är en röd tråd genom framställningen. Seger är en absolut kategori. Vad begreppet väl egentligen syftar på är besvikelse över inte infriade förväntningar. Reinhart Kosellecks begreppspar erfarenheter-förväntningar, inspirerade av Gadamer men utvecklade för historisk analys snarare än filosofisk reflektion, hade kunnat utvecklas mer i riktning mot dystopi som besvikelse. För Koselleck var modernitetens kärna en öppning av det cykliska perspektivet som dominerat sedan antiken, där förväntningarna var givna ur erfarenheterna (anarki ur demokrati, tyranni ur monarki som Aristoteles lärde), till förväntningar där framtiden i princip var okänd, vilket ingalunda innebar att man inte hade målsättningar. Det moderna kännetecknades av ett växande gap mellan tolkningen av erfarenheterna och översättningen av dem till framtida förväntningar. Gapet mellan erfarenheter och förväntningar som höll utvecklingen igång var emellertid inte för alltid garanterat. Erfarenheterna kunde hinna ikapp förväntningarna i form av besvikelse över att de senare inte infriats och att den motor som gapet utgjorde därav stannade. När Koselleck skrev om sambandet mellan erfarenheter och förväntningar i början av 1970-talet under intryck av "1968" pekade han på vad som kunde hända med kommunismen om den en dag implementerades politiskt. Besvikelserna riskerade att göra slut på framtidstron och själva utvecklingsessensen i det moderna projektet. Koselleck kunde inte ana att han skulle få mer än rätt vad

gäller besvikelserna, men att i stället för kollaps av framtidstron en ny enorm förväntan snabbt skulle växa fram och att även den skulle sluta i om möjligt ännu större besvikelse när vidden av finansmarknadernas sammanbrott 2008 blev klar och den nyliberala berättelsen förlorade sin förmåga att övertyga. Besvikelsen över det liberala sammanbrottet träffade på ett annat sätt än kommunismens fall själva kärnan av västlig självförståelse. Kan det vara så att vi nu befinner oss i vad Koselleck såg som ett slutskede av det moderna? Förvandlingen av Fukuyamas tes om historiens slut som ett utopiskt ankare till en dystopi som trängt djupare in i den liberala demokratiutopin än tidigare referenser till kapitalismens och imperialismens liberala avarter vore värd en närmare diskussion.

Den frågan ligger utanför Stenfeldts undersökning. Gränsen går snarast vid det nyliberala genombrottet under 1990-talet som definitivt gjorde de höger- och vänsterradikala utopierna till dystopier. Någonstans måste man dra gränsen och Stenfeldt har goda skäl för sitt val. Men ändå, det hade varit intressant med en problematisering av spänningen mellan utopi och dystopi i den liberala demokrati-modellen ur ett nutida perspektiv i tillägg till avhandlingens historiska, där den liberala dystopin (kapitalism, imperialism) tecknas av röster på yttersta höger- och vänsterkanterna. I dag växer en dystopi fram inifrån den liberala kärnan vilket möjligen fört oss närmare vad Koselleck såg som en potentiell historiens slutpunkt där framtidstron saknas. Eller är det så att nästa stora utopi väntar om hörnet? Och vad skulle den i så fall vara?

Utopin som dystopins moder försvinner ur framställningen med fokuseringen på dystopin som slutstadium ("seger"). Spänningen mellan utopi och dystopi hade med fördel kunnat tematiseras med Kosellecks begreppspar erfarenheter-förväntningar snarare än Gadamers. Stenfeldt betonar överlappningar och spänningar mellan de tre alternativa styrelseformerna/ideologierna. Möjligen hade en starkare tema-

tisering av spänningar *inom* var och en av dem tydligare lyft fram också den utopiska dimensionen och gjort framställningen och historiesynen mer öppen.

Stenfeldt visar i analysen av totalitära tendenser i folkhemmet efter 1989 just på historisk öppenhet och utbrytning ur det kalla krigets påtvingande slutenhet. En ny historia växte fram genom en mer kritisk samtidsyn på det förflutna än vad som varit fallet under det kalla kriget. Avhandlingen visar hur den nya historien ofta var frikopplad från det förflutnas kontext och sågs i efterklokhetens perspektiv när det en gång självklara och normala fördömdes som totalitära tendenser mitt i välfärdsdemokratien. På säkerhetspolitikens område skedde en motsvarande utveckling. Diskussionen av Göran Perssons plötsliga fördömande av Holocaust 2000 och inrättandet av en kommitté och Forum för levande historia antyder ett politiskt genidrag där kritiken av totalitära drag i det socialdemokratiska folkhemmets historia flyttades till ett fördömande av den nazistiska förbrytelsen.

Johan Stenfeldt har skrivit en viktig doktorsavhandling som väcker stora frågor och förtjänar vidare diskussion. Det finns all anledning att instämma i slutklämman där författaren antyder ett tillstånd av ideologisk stagnation och frågar sig om detta skall ses som ett sorgelväde över ett visionslöst politiskt tillstånd, ett kameralt förvaltande med apatin upphöjd till samhällelig norm, eller tvärtom som något positivt där en parlamentarisk demokrati stilla och rationellt utan himlastormande idealism söker sin väg framåt. Den ideologiska stagnation Stenfeldt urskiljer skulle möjligen också kunna beskrivas som politisk presentism där historia och normsystem spelar allt mindre roll som orienteringspunkter.

Bo Stråth

Demokrati bortom politiken.
En begreppshistorisk analys
av demokratibegreppet inom
Sveriges socialdemokratiska
arbetareparti 1919–1939

Anna Friberg

ATLAS, 2013, 352 s.

Demokrati är ett av det offentliga samtalets viktigaste honnörsord och samtidigt ett av den humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningens mer undflyende och svårbestämbara begrepp. I sin doktorsavhandling *Demokrati bortom politiken* diskuterar historikern Anna Friberg utifrån en teoretiskt ambitiöst uppbyggd begreppsanalytisk ansats hur Socialdemokraterna använde begreppet demokrati under mellankrigstiden.

Före den allmänna rösträttens införande förekom begreppet, enligt Friberg, i den utomparlamentariska debatten som uttryck för folkmakt – ett begrepp som snarare associerade till samhällsomstörtning än till en reformistisk samhällsförändring. Rösträttsreformerna förändrade innebörden och lyfte fram medborgarnas lika rätt att rösta. De reformistiska socialdemokraterna förordade parlamentarism, men hade ingen bestämd uppfattning om hur styrelseskicket borde se ut. Begreppet inskränktes dock inte till den politiska sfären, utan handlade också om den ekonomiska makten. Därför brukade man begreppet "borgerlig demokrati", som benämning på folkets makt över politiken, men inte över ekonomin. I början av 1920-talet tillfogade man även "social demokrati". Den "fullständiga demokratin" innefattade både politisk, ekonomisk och social demokrati, vilket förutsatte att produktionen "socialiserades" – något partiet hade svårt att hantera både definitionsmässigt och som politiskt begrepp.

Innebörden i dessa begrepp skulle förändras. Den industriella demokratin sågs till en början som arbetarmakt, för att sedan ses som en möjlighet att delta i maktutövningen, till att i slutet av 1920-

talet definieras som ett sätt att få insyn i maktutövningen. Socialdemokrater och kommunister gjorde olika vägval, vilket medförde att motsättningarna mellan dem växte – en konflikt som förstärktes ytterligare av kommunisternas fackliga offensiv under den andra hälften av årtiondet. Markeringarna mot kommunisterna påverkade definitionen av begreppet demokrati. Människovärde, rättvisa och frihet blev viktiga demokratibegrepp när det utopiska målet definierades om från ett socialistiskt samhälle till en folkhemsk välfärdsstat – ett jämlikt samhälle som skulle utrota klasskampen.

1930-talets folkhemspolitik förstärkte markeringarna mot de odemokratiska krafterna, dit nu också fascister och nazister räknades, vilket enligt Fribergs analys medförde att frihetsbegreppet blev alltmer centralt. Begreppet färgades också av byggandet av välfärdsstaten, som i sin tur – med min terminologi – genomsyrades av arbetarrörelsens skötsamhetsprojekt, det vill säga av förnuft, jämlikhet och fredlig ordning. Det innebar att man menade att konflikterna hädanefter borde lösas med hjälp av kompromisser.

Detta korta referat av avhandlingens resultat visar alltså att den föränderliga demokratisynen spelade stor roll för det socialdemokratiska partiets vägval och att begreppsanalysen dessutom är en framkomlig väg för att förstå dessa vägval.

Fribergs avhandling är välskriven, men förstås inte invändningsfri. Ett problem med begreppsanalysen – liksom även för policyforskning – är de begränsade förutsättningarna att kritiskt värdera utsagorna gentemot varandra och göra bedömningar av utsagornas ”tyngd”. Hur ska man till exempel värdera partiprogrammen? Är de retoriska signaler eller anger de politiska vägval som förväntas omsättas i praktisk handling? Socialdemokraternas mångåriga krav på republik är ett exempel på det förstnämnda. Om man vill kunna avgöra om en utsaga eller ståndpunkt är mer representativ eller betydelsefull för en kollektiv aktör än vad en annan utsaga är,

bör man alltså i större utsträckning än vad Friberg gör contextualisera och relatera resultaten till den politiska praktiken.

Betoningen av den politiska retoriken begränsar utsikten. Jag ska ta ett exempel. Retoriskt menar Friberg i likhet med många andra forskare att socialdemokratien blev konsensusinriktad när folkhemsbegreppet lades fast som ledlyd. De ideologiska markeringarna tyder på det. Om man i stället utgår från praktiken kan man alternativt hävda att det klassöverskridande samarbetet berodde på att folkhemspolitik byggde på att det fanns sammanfallande intressen av ekonomisk tillväxt.

En demokratifråga som Friberg lägger alltför lite vikt vid – och som framför allt syns i en studie av praktiken är i hur hög grad Socialdemokraterna betonade effektivitet och rationalitet. Den utilitaristiska fokuseringen av ”det goda målet” medförde att partiet i regeringsställning tenderade att förorda en politik som byggde på generella, storskaliga lösningar, som var till förfång för utsatta och marginaliserade grupper. Friberg påpekar att ”allmänintresset *var överordnat individuella intressen*” (s. 266), men hade kunnat göra en större poäng av detta.

Slutligen en kritik, som också jag själv brukar få, är att Friberg i sina förklaringar kunde ha förhållit sig mer aktivt till de borgerliga partierna. Uppenbarligen spelade kommunister och nazister stor roll för 1930-talets socialdemokratiska demokratisyn. Men vilken roll spelade den relativt odemokratiska högern, vars patriarkaliska företagare i tilltagande utsträckning började söka samarbete med framför allt fackföreningsrörelsen?

Forskningsläget om den svenska socialdemokratien under mellankrigstiden är omfattande. Därför blir en del av resultaten i Anna Fribergs avhandling förutsägbara. Detta hindrar inte att avhandlingen har många kvaliteter. Bland annat visar hon hur användbar begreppsanalysen kan vara för att göra en systematisk undersökning av hur ett centralt politiskt begrepp som demokrati förändrar innebörd. Det bestä-

ende bidraget är hennes analys av själva demokratibegreppet, som ger ett mervärde jämfört med hur det behandlas av alltför statscentrerad statsvetenskaplig forskning – alltså att demokratibegreppet behöver studeras även bortom politiken.

Björn Horgby

Norden, nationen och historien.
Perspektiv på föreningarna
Nordens historieläroboks-
revision 1919–1972

Henrik Åström Elmersjö

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2013, 467 s.

Historieundervisningen har spelat en viktig roll i uppbyggnaden av nationalstaten. Eftersom läroböckerna varit så starkt nationellt färgade har de i grannsämjans och det internationella samförståndets namn ofta utsatts för granskningar och revisioner. Ett exempel på detta har Henrik Åström Elmersjö undersökt i sin doktorsavhandling *Norden, nationen och historien*. Ämnesvalet är angeläget eftersom det hittills bara är deltagare i Föreningarna Nordens läroboksgranskning som försökt ge en helhetsbild av den.

Föreningarna Norden i Sverige, Norge och Danmark bildades år 1919, och några år senare tillkom en isländsk och en finländsk förening. Syftet med föreningarna var att sprida den Nordiska idéen, en gemenskapskänsla härledd ur naturen, språket och historien. Redan under sitt första verksamhetsår gjordes föreningarna uppmärksamma på att det fanns problem med hur de nordiska ländernas historia skildrades i läroböcker. Den danska föreningen Norden föreslog 1921 att man skulle genomföra en ömsesidig revision, men förslaget avsågs av den norska nämnden. Enligt Åström Elmersjö var Norges självständighet fortfarande viktigare än nordiskt samarbete. Under 1920-talet skedde emellertid många viktiga internationella historieläroboksrevisioner, och Åström Elmersjö visar hur dessa kom att påverka

den granskning som Föreningarna Norden inledde 1932.

I avhandlingen vill Åström Elmersjö både reda ut hur granskningen var organiserad och analysera vilka frågor som diskuterades inom revisionen. Dessutom försöker han också undersöka hur organisationens struktur kom att påverka diskussionen. Granskningen syftade till att rensa bort felaktigheter och stötande uttryck, men också till att förbättra undervisningen i de nordiska grannländernas historia, som ansågs ha för lite utrymme. Åström Elmersjö menar att Föreningarna Norden i och med granskningen hamnade i en dubbel kamp om hegemonin över undervisningens innehåll. Dels deltog man i en inomnationell kamp om vad ämnet historia skulle behandla, dels kom man att försvara det egna landets historia gentemot synpunkter från övriga Norden.

Haakon Vigander, som var involverad i granskningsarbetet och har skildrat dess historia, menade att granskningen misslyckades med att öka utrymmet för nordisk historia i läroböckerna men däremot undanröjde en rad rena felaktigheter och missförstånd. Åström Elmersjö bekräftar i princip den tidigare bilden av vad granskningen rent konkret lyckades åstadkomma. Han ser emellertid vissa av granskningens tillkortakommanden som oundvikliga, då många problem redan från början var inbyggda i dess organisation. I och med att nationella facknämnder sattes att granska vad som skrevs om det egna landet i övriga länders läroböcker omöjliggjordes uppkomsten av ett nytt nordiskt perspektiv på historien som skulle kunna ha ersatt den dominerande nationella historieskrivningen. Åström Elmersjö visar också att granskningens nationella organisation bidrog till att skapa en bild av att det fanns en "svensk" och en "norsk" syn på historien, och sköt de olikheter som naturligtvis existerade inom länderna i bakgrunden. Svårlösta tvistefrågor blev till exempel islänningarnas och finländarnas anspråk på att deras nationer hade en gammal historia, något de norska och svenska

facknämnderna inte kunde hålla med om. Synen på Kalmarunionens sönderfall och upplösningen av den svensk-norska unionen 1905 var andra svårlösta problem.

Åström Elmersjö visar att de personer som satt i Föreningarna Nordens facknämnder för historieundervisning till största delen var manliga forskare, som företrädde en konservativt nationell historiesyn. Granskningsarbetet fortsatte ända fram till år 1972, men den förändring av ämnet som skedde vid universiteten under denna tid återspeglade sig nästan inte alls i nämndernas sammansättning och arbete. I förhandlingen om historieämnets innehåll kom Föreningarna Norden alltså att försvara den rådande hegemonin.

Bokens empiriska studie är indelad i två sektioner, en om organisation och en om diskussion, som delvis lutar sig mot olika teoretiska utgångspunkter. Till hjälp för att besvara frågeställningarna om granskningens organisation använder Åström Elmersjö sig av organisationshistoria och organisatoriska fält, medan analysen av diskussionens innehåll lutar sig mot teorier om nationella myter och historiekultur. Medan nationella myter och historiekultur bereds stort utrymme i bokens teorikapitel, finns där bara drygt en sida om organisationshistoria, som beskrivs som en "delvis teoretisk" utgångspunkt. I inledningen av sektionen om organisation behandlas organisatoriska fält mer ingående, men det avsnittet beskriver Åström Elmersjö som en presentation av ett "empirinära analysverktyg", inte en teori. Här nämner han att organisationsteori inte har använts i någon större utsträckning av svenska utbildningshistoriska forskare, möjligen på grund av att de föredrar att söka generella förklaringar på en högre samhällig nivå.

Man kan fråga sig om det är samma värdering som ligger till grund för Åström Elmersjö's val att behandla organisations-teori så kortfattat i bokens teorikapitel. Med tanke på att organisationsteorin fyller en central roll för avhandlingens huvudfrågeställning hade den förtjänat att behandlas på likvärdig fot med övriga teoretiska

utgångspunkter. I slutsatskapitlet, där Åström Elmersjö lyckas sammanfatta nationalism- och organisationsteori genom att förklara hur föreningarnas nationella organisation bidrog till att deras diskussioner fördes på nationella premisser, hade han vunnit på att tydligare återknytta till sina teoretiska utgångspunkter. Avhandlingen innehåller emellertid så många teoretiska begrepp och ingångar (hegemoni, förhandling, organisatoriska fält, nationalism, myt, minne, berättelse och historiekultur) att det kan vara svårt att knyta ihop alla trådar.

Dessa invändningar om disposition och tonvikt ändrar emellertid på inget sätt det positiva huvudomdömet om boken, som ingående belyser Föreningarna Nordens arbete med historieläroböcker ur flera fruktbara och intressanta synvinklar. Det är svårt att hitta några invändningar mot bokens analys eller mot dess slutsatser, som är väl underbyggda genom omfattande källstudier. Avhandlingen bidrar till att öka vår förståelse för de möjligheter och begränsningar som är förknippade med den typ av granskningsarbete som Föreningarna Norden utförde.

Janne Holmén

Antologier

Friendship and Social Networks in Scandinavia, c. 1000–1800

*Jón Viðar Sigurðsson
& Thomas Småberg (red.)*

BREPOLS, 2013, 310 s.

Over the last thirty years, research on friendship has established itself as an important branch of Scandinavian history on premodern times. The inspiration for friendship studies came largely from Marcel Mauss in his essay *The Gift (Essai sur le don, 1954)*, even though he does not discuss friendship as such, but gift-giving. From the Scandinavian point of view, it is especially remarkable that Mauss quoted the Eddic

poem *Hávamál* (c.1000) as an example of obligatory gift exchange. However, he was not the first to do so, having probably been influenced by the long-standing German and Scandinavian discussion about the law of gift-giving (*gaverett*). Other early twentieth-century Scandinavian studies of friendship had no enduring effect on academic debate, which was dominated by a discussion of early medieval kin-based society (*ættesamfunn*) until the 1970s.

The early 1980s saw a shift of interest from institutions to political culture, influenced by social anthropology. This was marked by a rise in friendship studies all over Scandinavia. Friendship ever since has been understood as a wide-scale phenomenon that existed in interaction with other relations. This is echoed in the title of the anthology under review. It is not easy to categorize friendship in clear-cut terms, as it was a phenomenon that could be seen in almost all social relations. The terminology of friendship was also widely used in premodern societies to cover a multitude of relations. Although their traditions lay in Viking Age Iceland, friendship studies have widened their scope to early modern and modern Scandinavia as well.

The purpose of the anthology is to present the results of ongoing research and demonstrate that friendship and patron-client relations were an important part of medieval and early modern political and cultural life. The essays cover an ambitious range of subjects spanning almost a thousand years of history from the ninth to the early nineteenth centuries (the c.1000–1800 of the title), and a range of popular themes from networks, gender, and power to secular versus spiritual relations. The value of studying friendship is evident in the clear correlations between major political development and changes in friendship.

The anthology is dominated by the medieval period, which is probably indicative of the state of the art. Of the twelve essays, only three cover the period c.1600–1800, whereas the Viking and Middle Ages (c.900–1400) are represented by no fewer

than nine essays. The transitional period of the fifteenth and sixteenth centuries is not the subject of a separate essay, while in geographical terms, Sweden seems to be underrepresented and its eastern part – Finland – is passed over in silence. All the contributions discuss the upper strata of society: kings, their courts, and societal elites. This would have warranted a mention in the title of the volume.

The most important features of medieval Scandinavian friendship among the elites are easily made out in the essays: reciprocal exchange; both horizontal and vertical bonds; male dominance in political friendship; and the pragmatic versus the spiritual. The radical change in the significance of friendship down the centuries is formulated as a shift from friendship as the most important, community-based, social relationship to friendship as a tool for the elite in their social positioning and wealth acquisition. The relevance of this change remains somewhat disjointed, despite the fact it underpins the whole volume and is repeated in the cover blurb. Surely, one could ask, these types of friendships have existed in all historical periods?

The focus of the essays is the pragmatic value of friendship in social and economic life and politics. What might strike the modern reader is that this was not friendship, but the pursuit of personal gain. The essays make clear that the phenomenon called ‘friendship’ was part of a different social reality, based on a different kind of thinking about social relations. The changing meanings of friendship could have been clarified by a more thorough discussion in the introduction, although most individual authors refer to the difference between historical and modern notions of friendship in their essays.

The pragmatic emphasis is strongly linked both to the historical reality and to the traditions of Scandinavian historical research on friendship. The weight given to questions of power and politics instead of emotional and ideological aspects has been a clear trend. Even in the earliest studies,

the typical features of early Scandinavian friendship were said to have been calculation and lack of emotional attachment; political friendship was perceived in practical terms, as a necessary form of contract in a society that functioned on the basis of personal structures. However, friendship has always had an emotional value as well. Making a clear-cut division between its political and spiritual forms does not do justice to medieval reality, as many of the contributors point out.

The present volume is an inspiring and most welcome contribution to friendship research, especially with its long time span. Research on medieval friendship has long flourished, but it is especially valuable to find early modern research in the same volume. Perhaps it is inevitable that the results remain somewhat unbalanced. The strongest research traditions and theoretical roots are to be found in the Viking and medieval periods. The picture of the later centuries remains more diffuse, due also to the changes in the significance of friendship in a more complex society. Vertical bonds connecting central government to the localities, known as patron–client relations, gained importance at the expense of the former ties of friendship between self-sufficient great men.

The overall picture and the nature of the changes seen in friendship practices over the course of this long period of societal change are easily lost in the multitude of approaches. Although a general synthesis on this scale is of course beyond the reach of an anthology, the essays in this volume present many important aspects and starting-points even just in terms of the historical change. Perhaps a concluding chapter would have helped to tie up the loose ends and create a more consistent picture of the transition friendship underwent. At present, the final essay by Helgi Þorláksson offers a concluding discussion regarding Middle Ages, analysing and creating a bridge between different aspects of friendship.

Ulla Koskinen

Hjältar och Hjältinnor.
Föreställningar och gestaltningar
från Eufemiavisorna till
Gösta Berlings saga

Therése Andersson (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2013, 202 s.

Hjälteberättelser av klassiskt snitt har alltsedan andra världskrigets dagar haft svårt att göra sig gällande, framför allt i Sverige där förnora krigiska bragder rimmade illa med efterkrigstidens betoning av fred och neutralitet. Därtill gick folkhemsideal om jämlikhet och jämställdhet inte väl ihop med heroer, som genom sina extraordinära gärningar per definition skilde sig från mängden.

Frågan om vad som utmärker förebilder då och nu har varit – och är – aktuell, både i akademien och i samhället i stort. Under senare år har intresset för hjältar och hjältinnor – gärna förebilder som utmärker sig i vardagliga situationer – varit i tilltagande, såväl i samhället i stort som inom akademien. Ett av de senaste exemplen är en antologi i vilken redaktören, filmvetaren Therése Andersson, har samlat skribenter som alla är verksamma i Stockholmsområdet. Exemplen är genomgående svenska och artiklarna spänner över en lång tidsperiod, från 1300-talets Eufemiavisor via Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* och 1700- och 1800-talens hjälteideal till 1900-talets flyktingpolitik och Greta Garbo som en svensknationell ikon.

En viktig aspekt som ges betydande utrymme är genusaspekten, vilket således inte bara märks i huvudtitelns anglosaxiska utformning med versal begynnelsebokstav på ”Hjältinnor”. Just frågor kring kvinnligt och manligt och dess betydelse för hjältestatus i olika tider är vanligt förekommande, och de är dessutom ofta välgrundade och intressanta. Det gäller inte minst redaktörens bidrag, i vilket Greta Garbo och hennes gudomliga framtoning står i centrum. Med utgångspunkt i filmteori resonerar Therése Andersson insiktsfullt kring stjärnstatus och celebritetskult och

på vilka sätt de resulterade i att Garbo tilldelades status som hjältinginna i dåtidens offentlighet. Dock glider Andersson, liksom flera andra av antologins bidragsgivare, mellan begrepp som "framgångsrik" och "hjältinna", vilket som en oavsiktlig konsekvens bidrar till att depreciera frågan om hjältar och hjältemod.

I många fall är det intressanta exempel och perspektiv som presenteras, men boken är inte invändningsfri. I flera av bidragen duggar nothänvisningar till både stort och smått så tätt att läsaren riskerar att förlora sammanhanget. Så gott som samtliga medverkande tar sin utgångspunkt i vedertagna definitioner, men frågan är vilka insatser som kvalificerar de utvalda personerna som hjältar. I Leif Runefelts bidrag om agrara ståndspersoner är utgångspunkten att de själva beskriver sig som hjältar, åtminstone om man följer en hjältedramaturgi hämtad från populärkulturen. Problemet är att Runefelt inte fullt ut lyckas påvisa likheterna mellan de aktuella ståndspersonerna i tidigt 1800-tal och moderna tiders populärkulturella förebilder. Likheterna förblir tämligen ytliga, vilket gör att frågan om ståndspersonerna kvalificerar att räknas till hjälteskaran förblir obesvarad. I sitt bidrag tar Mikael Byström utgångspunkten i svensk flyktingpolitik och dess roll för att etablera Sverige som en hjältenation. Inledningsvis för han en diskussion om hur länder ibland klassas som skurk- eller hjältenationer. Senare i texten resonerar han kring situationer vari flyktingar fick hjältestatus i pressbevakningen, men frågan om relationen mellan individuella och kollektiva hjälteberättelser lämnas därhän. Artikeln blir därför i slutändan en tämligen konventionell redogörelse av svensk flyktingpolitik.

Några av dem som figurerar i *Hjältar och Hjältinnor* har onekligen gjort betydelsefulla och bestående gärningar, men frågan kvarstår om de har gjort extraordinära insatser utan att ta hänsyn till den egna säkerheten, vilket är en vanligt förekommande hjältedefinition. Förvisso kan man tänka sig att definitioner behöver förnyas

och anpassas i nya tider, inte minst sådana där förebilderna har status som kändisar, men detta slags diskussioner saknas allt som oftast. Dessa invändningar till trots är *Hjältar och Hjältinnor* en läsvärd bok för alla som fascinerats av hjältekultens överlevnadsförmåga och dess många olika uttrycksformer.

Ulf Zander

Scandinavia in the First World War. Studies in the War Experiences of the Northern Neutrals

Claes Ahlund (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2012, 360 s.

Första världskriget utgör en stor forskningslucka i skandinavisk historieskrivning. Detta vill författarna till antologin *Scandinavia in the First World War* ändra på. Hur påverkade kriget människor i Skandinavien? Vilka likheter och skillnader i reaktionerna fanns mellan länderna? Även om Danmark, Norge och Sverige stod utanför kriget, var länderna på intet vis isolerade från omvärlden. Förbindelserna med de krigförande länderna var ytterst skiftande och mångtydiga, visar antologins författare på ett mycket förtjänstfullt sätt.

Antologin har kommit till genom ett samarbete mellan forskare i ett internationellt och tvärvetenskapligt nätverk bekostat av Riksbankens Jubileumsfond. Forskarna representerar olika europeiska lärosäten och ämnen: historia, medievetenskap och litteraturvetenskap. Vid läsningen är det tydligt hur forskarnas olika perspektiv och kunskaper har befruktat varandra. Någon övergripande diskussion eller summering kring resultaten av denna tvärvetenskap finns dock inte, vilket är både förvånande och synd.

Som introduktion tecknar historikerna Rolf Hobson (Norska institutet för försvarsstudier, Oslo), Tom Kristiansen (Norska institutet för försvarsstudier, Oslo), Nils Arne Sørensen (Odense universitet)

och Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm) en bakgrund till Skandinaviens roll under första världskriget. Författarna diskuterar grundligt politiska, militära och sociala aspekter av kriget och gör hela tiden tydliga jämförelser mellan länderna. Läsarna får en god inblick i den allmänna utvecklingen och tidens stora frågor. De följande kapitlen handlar om intellektuellas engagemang i opinionsbildning och inom freds rörelsen, de ekonomiska och militära konsekvenserna av kriget samt enskilda gruppers direkta erfarenheter av kriget: skandinaviska soldater, sjömän, journalister och frivilliga sjuksköterskor. Dessa delkapitel bygger på intressanta och nydanande fallstudier. Tyvärr relaterar dock introduktionen ytterst lite till dessa. En diskussion om antologins övergripande syfte, frågeställningar och val av perspektiv hade varit till hjälp här. I stället lämnas läsaren frågande.

I de välskrivna delkapitlen diskuterar forskarna flera typer av krigserfarenheter på olika nivåer, direkta och indirekta. Mediabevakningen var indirekt en del i spridandet av krigserfarenheter till allmänheten. Ulrich Lehrmann (Syddansk Universitet) diskuterar hur första världskriget var en vändpunkt för skandinavisk media, specifikt användningen av bilder och foton. Han menar att media konstruerade bilder av ett krig som aldrig förr och att dessa bilder även blev en del av människors vardagsliv. Samtidigt som en större del av befolkningen kom i kontakt med olika former av krigsbilder, finner han också en banalisering och trivialisering av krigserfarenheterna.

Internationellt kända forskare som Susan Sontag och Judith Butler har diskuterat hur foton också kan vara en del av opinionsbildning och väcka både kunskap, empati och motstånd till krig. Detta är något Sofi Qvarnström (Lunds universitet) tar fasta på. I sitt kapitel om det Armeniska folk mordet i skandinavisk litteratur diskuterar hon med utgångspunkt i den danska författarinnan Inga Nalbandiäns *Den store Jammer* (1917–18) huruvida fiktionen kan

skapa medkänsla för lidande i främmande land. Till skillnad från andra världskrigets folk mord, Förintelsen, är folk mordet på armenierna under första världskriget mindre uppmärksammat. Qvarnström gör en spännande närläsning av Nalbandiäns text, men diskuterar även den kontext i vilken böckerna gavs ut och det gensvar de fick. Hon urskiljer på så vis olika ramverk i texten som skapar engagemang hos läsarna, men även de som hämmar och begränsar. Att skriva i första person hjälper exempelvis läsarna att identifiera sig med de armeniska nödställda. Närheten till vittneslitteraturens form ger dessutom känsla av kunskapsförmedling. Frågan är dock hur lätt det var att nå en bredare allmänhet för en okänd författare som Nalbandiän. Boksamlingen blev översatt och utgiven i flera upplagor, men på små förlag och utan större uppmärksamhet av de ledande tidningarna och recensenterna. Det var de redan engagerade krigsmotståndarna och pacifisterna som tog del av böckerna. Å andra sidan, menar Qvarnström klokt, hade böckerna också ett framtidsinriktat syfte. De gav röst åt alla de döda som inte själva kunde berätta sin historia och utgör på så vis ett viktigt vittnesbörd och minne till oss efterkommande. Så uppmanas vi alltså av texterna att engagera oss för de nödlidande.

Efter flera intressanta kapitel med fokus på det diskursiva kriget, däribland Lina Sturfelts (Lunds universitet) högst relevanta och (be)lysanade analys av rasistiska tankemönster och dess koppling till första världskriget i svensk veckopress, följer så studier av mer direkta erfarenheter av kriget. Två kapitel diskuterar exempelvis skandinaviska soldater i utländsk krigstjänst. Claus Bundgård Christensen (Roskilde universitet) studerar danskarna i Schleswig-Holstein som stred i den tyska armén och Eirik Brazier (Europeiska universitetet i Florens) de skandinaviska unga män som emigrerade till Australien och tog värvning i *Australian Imperial Force*. Med fokus på nya grupper och källor synliggörs olika konsekvenser av transnationalism och

migration. Trots att skandinaverna bar på nationella identiteter, hindrade det dem inte från att tjänstgöra och riskera sina liv i en annan nations armé. De kosmopolitiska arméerna är alltså på intet sätt ett nytt fenomen. För de ungefär tusen skandinaverna i den australiensiska armén handlade det om att undfly arbetslöshet, men även att som utlänningar med bristfälliga språkfärdigheter och nätverk bevisa sin lojalitet till det nya hemlandet, där främlingshat bredde ut sig alltmer. Brazier synliggör också de många krigets förlorare för vilka kriget innebar stora trauman, som de, om de överlevde, sedan tvingades leva vidare med långt efter att kriget formellt var slut.

Det är också tydligt att kriget även berörde kvinnorna. I en analys av hästsjukvårdare inom Svenska Röda Stjärnan under det finska inbördeskriget menar Anne Hedén (Stockholms universitet) att kriget blev ett incitament för kvinnor att engagera sig och att traditionella roller och relationer mellan könen både ruckades och befästes. Anna Nordlund (Uppsala universitet) visar samtidigt genom sin studie av Selma Lagerlöfs författarskap hur kvinnorörelsen för fred både missaktades och fick en viss upprättelse.

Antologins stora förtjänst är de breda perspektiven. Här rymt allt från krigets hemliga samt diskursiva arenor till de blodiga slagfälten. Författarna bidrar var och en positivt till en ökad förståelse för Skandinavien under första världskriget. Den samlade bilden behöver dock synliggöras genom en diskussion av de olika erfarenheternas innebörd och betydelse.

Maria Småberg

Kvinnorna gör mannen. Maskulinitetskonstruktioner i kvinnors text och bild 1500–2000

Kristina Fjelkestam, Helena Hill & David Tjeder (red.)

MAKADAM FÖRLAG, 2013, 352 s.

Kvinnorna gör mannen är en genusvetenskaplig antologi som syftar till att generera ”nya perspektiv” genom att undersöka kvinnors konstruktioner av manlighet. Anslaget är tvärvetenskapligt och ämnet attackeras från olika disciplinära bakgrunder och infallsvinklar. Räknar man med David Tjeder – som är en av bokens tre redaktörer och har ett finger med i inledningskapitlet – är det allt som allt tolv humanistiska forskare som trängs mellan bokpärmarna. I första hand rör det sig om historiker och litteraturvetare, men även medieforskare, filmvetare och idéhistoriker har bidragit med forskning.

Grafiskt är boken enkel men stilfull. Omslagsbilden anknyter fyndigt till titeln och delstudierna är försedda med välvalda kapitelillustrationer, i fina färgtryck och ofta med en humoristisk underton. Innehållet då? Jo, det börjar med ett relativt kortfattat inledningskapitel där bokens teoretiska ramverk presenteras, tillsammans med en handfull övergripande teman. En axiomatisk utgångspunkt, som binder samman undersökningarna, är det som redaktörerna kallar ”den seglivade historien om kvinnors underordning”. Detta innebär att man bland annat vill undersöka hur kvinnor har bidragit till att återskapa och ge näring åt maktstrukturer där manligheten har varit i centrum. Man vill också se på motståndet: hur kvinnor har utmanat, underminerat och kritiserat underlaget för den manliga samhällsmakten; hur gränser har blivit uttänjda och tabun ifrågasatta. Men redaktörerna stirrar sig inte blinda på dikotomiska motsättningar mellan ”Man” och ”Kvinna”. De flaggar för en ambition att söka nå och kasta ljus över ”den omfattande gråzonen däremellan”, och nyanserar kategorierna ”män” och ”kvinnor” genom

att hänvisa till behovet av ”intersektionella perspektiv”.

Härpå följer en snabb forskningsöversikt som går i närstrid med en handfull koryféeer ur den så kallade mansforskningen, i första hand Michael Kimmel och Robert Connell. Man är kritiska till begreppet ”hegemonisk maskulinitet” och den mansorienterade genusforskningens ensidiga fokus på ”homosocialitet”, det vill säga föreställningen om att manlig könsidentitet i första hand skapas i sociala relationer mellan män – och definieras i spänningsfältet mellan olika typer av manligheter. *Kvinnorna gör mannen* lyfter i stället fram de ”heterosociala” dimensionerna av könskonstitueringen. Och från detta perspektiv har även den kvinnoorienterade genusforskningen varit alltför ensidig, anser man, eftersom den överlag har avgränsat sig till att studera just det kvinnliga. Således menar redaktörerna att antologin ställer ”nya frågor” och levererar ”nya perspektiv” åt det genusvetenskapliga forskningsfältet. Ansatser till att lyfta fram det heterosociala har visserligen förekommit tidigare, men det har aldrig blivit genomfört på ett ”systematiskt sätt”.

Så, lyckas teamet med detta lofvärda projekt? Dessvärre är det närmast omöjligt att leverera en samlad bedömning, eftersom delstudierna famnar synnerligen brett och söker sig i väldigt många olika riktningar, från adliga testamenten i 1500-talets Finland till glossiga Harlequin-romaner från vårt eget århundrade. Emellertid råder inga tvivel om att antologin innehåller ett flertal förtjänstfulla studier som åtminstone tvingade undertecknad att börja tänka i nya banor. Kanske viktigast är att många av forskarna i boken på ett väldigt konkret sätt lyfter fram kvinnligt aktörskap inom ramarna för patriarkala strukturer. En av de absolut skarpaste analyserna från detta perspektiv är Tommy Gustafssons ”En kvinna med makt att skapa manlighet”. Undersökningen handlar om det numera bortglömda filmnamnet Karin Swanström: en multibegåvad kulturpersonlighet som under mellankrigstiden var något av en

pamp inom svensk filmindustri – en i övrigt tämligen genompatriarkal bastion. Swanström hade en bakgrund som teater-skådespelare, och kunde själv vara synlig på vita duken, men det är i huvudsak som regissör (1920-talet) och produktionschef på SF (1930-talet) som hon kommer under lupp i undersökningen. Och förutom att Gustafsson på föredömligt vis framhäver hur enskilda (kvinnliga) aktörer har kunnat förhandla och vinna inflytande inom en maskulint dominerad kultur, så laborerar han med ett mycket givande receptionsteoretiskt resonemang – en typ av resonemang som åtminstone i mina historikerögon saknas i vissa av bokens litteraturvetenskapliga bidrag. Swanströms manlighetskonstruktioner, som var ”kommersiellt gångbara”, analyseras i spänningsfältet mellan filmens representationer och mottagarsidans tolkningar, såväl bland 1920-talets (manliga) filmkritiker som inom 1930-talets krisdrabbade arbetarpublik.

En annan viktig studie av kvinnligt aktörskap är Anu Lahtinens bidrag om 1500-talets adelskvinnor. Lahtinen visar hur dessa kunde använda den patriarkala genusordningen till att utverka ”*patriarchal bargains* i form av skydd och värn”. 1500-talet var en orolig tid, där våldet låg nära ytan i de dominerande mansidentiteterna, men där fanns normer som betonade ridderlighet och ett höviskt uppförande, vilket kvinnor kunde appellera till för att stärka sina positioner. Likaledes nämnvärd är Helena Hills briljanta ”Jämställd men könlös” som med fokus på de så kallade ”velourpapporna” går till botten med 1980-talets backlash på jämställdhetsfronten. Män som intresserade sig för barn och hushållsfrågor gjordes löjliga och suspekta av diverse förstasigpåare som radiopsykologer, journalister och höjdare inom RFSU. Medierna talade sig varma för manligare män eller ”kill-killar typ Tarzan”, ofta lutade mot kvasivetenskapliga förklaringar som hänvisade till hormoner eller den heliggjorda ”symbiosen” mellan mamma och barn. Hill visar alltså hur kvinnor har kunnat fungera som ”gränsvak-

ter” i försvaret av ”en tydlig och dikotom genusordning”. Härigenom levererar hon ett nyskapande perspektiv på det viktiga begreppet *omanlig* – ett begrepp som många av studierna brottas med. Och som Elisbeth Mansén påpekar i sin grundliga analys av Mary Wollstonecrafts *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) så är det omanliga ingalunda synonymt med det kvinnliga. Det är ett alltigenom negativt begrepp som har använts om individuella mönsterbrytare eller grupper av män som av olika skäl har ansetts ”undermåliga”, men dess innebörd är historiskt föränderlig och definitivt inte knuten till bipolära föreställningar om manligt versus kvinnligt.

Studier som de oförmälda lyfter boken och jag rekommenderar den varmt åt studenter och forskare med intresse för genusvetenskapliga frågeställningar. Men samtidigt är det en spretig framställning som åtminstone bitvis tycks sakna teoretisk kompass. Jag vet att det är lågt att spela efterklok på andras bekostnad, men det skulle onekligen ha suttit fint med någon form av syntetiskt resonemang som kunde sammanknyta trådarna och kartlägga forskningsfältet på ett mera systematiskt och djuplodande sätt än det nuvarande inledningskapitlet. Det sistnämnda är i mina ögon alltför kortfattat, vilket dessvärre ger dessa viktiga första sidor en floskulös snarare än analytisk karaktär. Och genusteoretiskt är avsnittet heller inte vidare uppdaterat, varför man lämnas med intrycket att genusforskningen har varit ganska stillastående under det senaste decenniet. Men denna brist i redaktörskapet uppvägs alltså av de grundliga och skarp-sinniga delstudierna. Jag hoppas innerligt att boken blir en bestseller, så att gruppen får anledning att ge ut en andra utgåva med ett längre och fylligare inledningskapitel.

Andreas Marklund